

Bədii əsərlərdə obrazlar qalereyasının nəzəriyyəsi

Ulduz Qəhrəmanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Ədəbiyyat kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: ulduzkahraman1@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319>

XÜLASƏ

Dünya ədəbiyyatının ilk obrazı, bədii təsvirin qayəsi, şübhəsiz ki, insandır. İnsanı təsvir etmək onun həyatını canlandırmaq deməkdir. Hər bir əsər həyat hadisələrinin obrazlı ifadəsi, cəmiyyətin, tarixin güzgüsüdür. Lakin əsərlərdə təqdim edilən həyat hadisələri olduğu kimi deyil, yazıçı tərəfindən müdaxilə edilərək təsvir olunur. Bədii əsərdə həyat hadisələri öz ifadəsini obrazlarda tapır. Belə ki, yazıçı həyat faktlarını ümumiləşdirir, onu surətlər fonunda oxucuya çatdırır. Surətlərin fərdi xüsusiyyətlərinin məcmusu xarakter əmələ gətirir. Xarakter psixoloji anlayışdır. Bədii əsərdə surətin xarakterə çevrilməsi bu obrazın məqsəd uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparmasından irəli gəlir. Başqa sözlə, bədii xarakter çətinliyə baxmayaraq, məqsəd uğrunda mübarizə aparmaqla formalaşır. Tip xüsusi şəraitdə yaranmış tipik xarakterdir. Yazıçı real həyatdan öz niyyətinə uyğun olan insan obrazı yaradır ki, bu da prototip, proobraz adlanır. Prototip, proobraz – əsərdəki bədii qəhrəmanın real həyatdakı surəti deməkdir.

AÇAR SÖZLƏR

obraz, xarakter, tip, tipikləşdirmə, prototip

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 07.07.2024

Qəbul edilib: 21.08.2024

The Theory of the Gallery of Images in Works of Art

Ulduz Gahramanova

Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher, Department of Literature, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: ulduzkahraman1@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319>

ABSTRACT

Undoubtedly, the first image of world literature, the rock of artistic representation, is man. Depicting a person means bringing his life to life. Each work is a figurative expression of life events, a mirror of society and history. However, the life events presented in the works are described by intervention by the writer, not as they are. In a work of art, life events find their expression in images. Thus, the writer summarizes the facts of life and conveys them to the reader against the background of images. The totality of the individual characteristics of the images forms a character. Character is a psychological concept. The transformation of the image into a character in a work of art comes from the fact that this image is determined to fight for the goal. In other words, artistic character is formed by striving for a goal despite difficulties. A type is a typical character created under special conditions. The writer creates a human image from real life that corresponds to his intention, which is called a prototype, proimage. Prototype, proobraz means a copy of the artistic hero in the work in real life.

KEYWORDS

character, type,
typification, prototype

ARTICLE HISTORY

Received: 07.07.2024

Accepted: 21.08.2024

Giriş

Dünya ədəbiyyatının ilk obrazı, şübhəsiz ki, insan olmuşdur. Yalnız insan obrazına surət deyilir. Atın surəti, itin surəti, çiçəyin surəti, dənizin surəti ifadələri doğru deyildir. Bunlara at obrazı, it obrazı, çiçək obrazı, dənizin obrazı və s. demək daha düzgündür. Obraz daha geniş anlayışdır. “Surət”, “obraz” termini lirik və epik əsərlər üçün, “personaj” termini isə dram əsərləri üçün xarakterikdir. Personaj dedikdə çox zaman bədii əsərdəki ikinci dərəcəli, epizodik surətlər nəzərdə tutulur. Bədii əsərdə hadisə və əhvalatlar insan obrazının əlaqələri fonunda yaranır.

İnsan obrazının ictimai həyatla təması və konfliktlər üzərində qurulan əsərlər siyasi, inqilabi, hərbi mövzuları əhatə edən sosial tematikaya daxildir. Sosial tematikaya aid hadisələrin ən çox işlənən tipi insan əxlaqına və cəmiyyətlə münasibətlərinə aid hadisələr sayıla bilər. Bunlar mənəvi-əxlaqi tipli mövzular adlanır ki, bu da sosial tematikanın əsas mövzusu hesab edilir.

Əsas hissə

Yazıçı həyat faktları və hadisələri ümumiləşdirir, onu surətlər fonunda oxucuya çatdırır. Surətlərin fərdi xüsusiyyətlərinin məcmusu xarakteri əmələ gətirir. “Surət müəyyən insan qruplarının xarakterik xüsusiyyətlərinin bir fərdin üzərində ümumiləşdirilməsidir” [3, s. 97]. Xarakter bir surəti digər surətdən fərqləndirir. Hər cür personajı xarakter adlandırmaq olmaz. Hər bir surətin özü müəyyən xarakterə malikdir: xarakter fərdi və konkretir; xarakter bədii əsərdə ətraflı, hərtərəfli işlənmiş insan surəti olub, yazıçı təfəkkürünün məhsuludur; xarakter fərdi xüsusiyyətlərin məcmusudur; xarakter daha çox insan obrazına, surətə aiddir. Lakin xarakter müəyyən dərəcədə heyvan, yaxud təbiət obrazlarına da aid ola bilər. Məsələn: Elçinin “Dolça” povestinin qəhrəmanı olan sədaqətli bağ iti haram tikəyə tamah salıb tədricən xarakterini itirir, yaltaq və sümsük bir varlığa çevrilir.

Realizmin başlıca xüsusiyyəti tipik şəraitdə tipik xarakterlərin yaradılmasıdır. Ədəbiyyatda tipik xarakter insan surətlərinin ən kamil formasıdır.

“Tarixi şəraitin, dövrün diktəsi xarakterin adi obrazdan xarakterə çevrilməsində əsas rol oynayır. Məmməd Əliyevə görə, obraz termini 2 mənə daşıyır:

1. Nitqin gözəlliyi, bəlağətli çıxış mənasında.
2. Termin kimi “surət” mənasında. Bu zaman sənətkarın varlığı ifadə etmə formasına xidmət edir [8, s. 98].

O obraz xarakterə çevrilir ki, öz amalı, məqsədi uğrunda hər çətinliyə dözərək mübarizə aparmağı bacarır və qalib obraza çevrilir [4, s. 105]. Aristotel “Poetika” əsə-

rində xarakterin 4 cəhətini göstərir:

1. Xarakterdə nəciblik.
2. Xarakter yaşamalıdır.
3. Xarakter həqiqətə uyğun olmalıdır.
4. Xarakter ardıcılığı gözləməlidir.

Xarakterin ən yüksək zirvəsi milli xarakterdir. “Ədəbi əsərdə hər hansı əlamət və keyfiyyəti ilə fərqlənən, mükəmməl, qüsursuz yaradılan insan nümunəsinə *xarakter* deyilir. Xarakterdə güclü ümumiləşdirmə olduğu kimi, tipik xüsusiyyətlər də mövcud olur. Bu anlayış daha çox milli koloritlə, fərdi özünəməxsusluqla bağlıdır” [4, s. 105]. Milli xarakter – xalqın milli mənəviyyatının fərdi daşıyıcısı, bədii psixoloji anlayışıdır. Millilik surətin milli keyfiyyətlərini özündə səciyyələndirməkdir. Xarakterdə milli cəhətlərin mövcudluğu qanunauyğun haldır. Milli xarakter hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən obrazdır.

“Milli xarakterli obraz aid olduğu xalqın məişətini, adət-ənənələrini, onun psixologiyasını, illərin sınağından çıxmış əxlaq normalarını özündə əks etdirən obrazdır” [1, s. 97]. Milli xarakter milli-mənəvi dəyərləri, milli mentaliteti özündə cəmləşdirir. Məsələn, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında Cahandar ağa milli xarakterdir. Çünki o, xalqın yükünü çəkir. Belə ki, bu əsərdə milli xarakterli insanların yumruq kimi müstəmləkəçilərə qarşı birləşməsi açıq-aydın görünür. Ədibin “Dəli Kür” əsəri, əslində, tarixi-siyasi romandır. Burada tarixi faktlar olmasa da, o dövrün tarixi ruhunu görmək mümkündür. Doğrudur, Cahandar ağanın Mələyi qaçırması onun milli xarakterik obraz olmasına kölgə salır və tənqidçilər arasında mübahisə yaradır. Bəli, bu addım Cahandar ağanın baş töhməti idi. Əsər də məhz Mələyin qaçırılması epizodu ilə başlayır. Cahandar ağanın bu hadisəyə görə namussuz adı ilə damğalanması çağdaş düşüncə tərzidir. O öz səhvini anlayır və buna görə Mələyə əziyyət vermək istəmir. Hətta səhvini düzəltmək üçün Mələyə geri qayıtmağa da icazə verir. Ancaq o qayıtmır. Çünki XIX əsrdə Mələyin belə hadisədən sonra geri dönüşü onun üçün əsl faciə idi. Cahandar ağa da bilirdi ki, bu onun öz səhvidir. Ona görə də günahı öz üzərinə götürməli olur.

“Xarakterin ən üstün əlaməti milliləkdir. Millilik xalqın, millətin, min illərdən üzübəri qoruyub saxladığı ənənələr, mənəvi dəyərlərdir. Milli xarakterli qəhrəman milyonlara nümunə olur. Xarakterdə qorunub saxlanılan milli xüsusiyyətlər örnək olaraq gələcək nəsillərə ötürülür” [1, s. 204].

Ədəbi əsərdə təsvir edilən konkretlik həyatdakı konkretliklə eynidir. Həyatın ümumiləşdirilmiş təsvirini vermək üçün yazıçı həyatın konkret cizgilərini müşahidə edərək dərk etməlidir. Sənətkar da həyatda gördüyü konkret hadisə və insanları

ümumiləşdirir, bununla da tip yaradır. Xarakterin daha yetkin forması tipdir. Deməli, konkretlik xarakterə, ümumiləşmə isə tipə məxsus kateqoriyalardır. Bədii ədəbiyyatda tip zəmanənin tarixi xarakterini insan surətində əks etdirən ən dolğun bədii obrazdır. Tip müəyyən tarixi prosesin məhsuludur. Bəs ədəbi qəhrəman kimdir? Antik yunan ədəbiyyatında, Renessans dövrü sənətində, qədim türk eposunda və orta əsr dastanlarında tip yerinə ədəbi qəhrəman anlayışı var idi. Onlar xalqı, müəyyən kollektivi, etnosu və dini icmanı təmsil edən ədəbi qəhrəmanlar idi. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı, “Koroğlu”dakı qəhrəmanlar, surətlər ədəbi qəhrəmanlar idi. Yaxud Renessans dövründə (Avropada Renessans, Şərqdə İntibah – U. Q.) xarakter bir fərd kimi kütləyə qarışır.

Tip eyni zümrəyə məxsus olan xarakterlərin bir fərdin, güclü bir şəxsin simasında ümumiləşdirilməsidir. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyasındakı Şeyx Nəsrullah fırlıdaqçı mollaların tipik obrazıdır. Ədib əsərdə İskəndər surətini yaratmaq üçün bir çox “İskəndərləri” müşahidə etmişdir. Həyatda İskəndər kimi insanlar olmuş və onlar yazıçının xəyalı ilə ümumiləşdirilmişdir. Yaxud “Poçt” qutusu hekayəsinin qəhrəmanı Novruzəli XIX əsr mədəni tərəqqi cəhətdən geri qalmış Azərbaycan kəndlisinin tipik obrazıdır. Deməli, “ədəbi tip, surət yalnız bir faktın, bir hadisənin, bir insanın yox, yüzlərlə fakt, hadisə və insanın xarakterik xüsusiyyətlərinin alınıb ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir” [2, s. 38].

Tip daha çox dünya ədəbiyyatında realizm ədəbi cərəyanının məhsuludur. Yazıçı tipi 2 yolla yaradır:

I. Abstraklaşdırma. Bu yolla yaradılan tip yazıçının müşahidələri əsasında yaranır. Belə ki, sənətkar öz həyat müşahidələri və təcrübələri sayəsində müəyyən bir məntiqi nəticəyə əsaslanaraq ədəbi tip yaradır. Çünki yazıçı həyatı müşahidə etdiyi zaman insanları izləyir və öz məqsədinə uyğun, nəzərində tutduğu tipi ümumiləşmələri əsasında yaradır. Bədii tip, bədii surət öz-özünə yaranmır. Bunu yaratmaq üçün yazıçı müəyyən təxəyyül, xəyal qabiliyyətinə malik olmalı, yəni “uydurmağı” bacarmalıdır. Yaradıcılıq işi “uydurmasız” mümkün və mövcud deyildir. Ustalıq, sənətkarlıq da bu yaratmaq qabiliyyətindədir. İnsan çox şeyləri anlaya, görə bilər, lakin yaratmaq qabiliyyətindən, xəyal və təxəyyüldən məhrumdursa, sənət əsəri yarada bilməz. Nikolay Çernişevski də, haqlı olaraq, şairlik istedadına “yaradıcılıq fantaziyası” demişdir. Xəyal və icad olmadan bədii surət yaratmaq mümkün deyil.

II. Prototipləşdirmə. Prototipləşdirməyə həm də *ədəbi tip* deyilir. Ədəbi tip real həyatda yaşayan insan surətləridir ki, buna həm də *prototip*, *proobraz* deyilir. Ədəbi tip ictimai insan deməkdir. Həm mənfi, həm müsbət obraz ədəbi tip ola bilər. Yəni yazıçı bir tacir tipi yaratmaq üçün yüzlərlə tacirin geyimini, yerləşini, oturub-duruşunu, danışığı

tərzini xüsusilə pula, bazara və tərəziyə münasibətini müşahidə edib təxəyyülündə ümumiləşdirməyi bacarmalıdır. Çünki ədəbi tip yalnız bir faktın, bir hadisənin, bir insanın deyil, yüzlərlə fakt, hadisə və insanın xarakterik xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir. Doğrudur, nəzərimizdə yalnız bir insan, bir sima canlanır. Ancaq həmin insanın şəxsində ictimai zümrəni, qrupu görürük.

“Obraz insan həyatının estetik əhəmiyyət kəsb edən təxəyyül, fantaziya vasitəsilə yaradılan konkret, eyni zamanda ümumiləşmiş mənzərəsidir” [3, s. 99]. Yazıçı öz niyyətinə uyğun olan insan obrazını həyatdan tapır ki, bu prototip, proobrazdır. Prototip, proobraz – əsərdəki bədii qəhrəmanın real həyatda olması, yaşamasıdır. Məsələn, Mirzə Fətəli Axundovun Molla İbrahim Xəlil surətində Nuxa qəzasında Molla İbrahim Xəlil adlı bir hiyləgər zərgər kimya xülyasına qapılaraq yalnız avam xalqı deyil, çar hökumətinin yerli işçilərini də aldatmağa müvəffəq olur. Belə ki, yazıçı Rəşid Əfəndizadəyə görə, Molla İbrahim Xəlil bir qədər gümüşü qumlu torpağa qatıb sərdar dəftərxanasına gətirir. Bir ərizə ilə sərdara müraciət edərək Xaçmaz dağlarında gümüş mədəni tapdığını bildirib həmin mədəni işlətməyə icazə istəyir və hökumətdən maddi yardım tələb edir. Sərdar Molla İbrahim Xəlilin gətirdiyi qarışıq torpağı müayinə üçün Peterburqa göndərir. Müayinə nəticəsində torpağın içərisində 50 % gümüş olduğu məlum olanda həmin mədəni işlətmək üçün hökumət Molla İbrahim Xəlilə icazə və dörd min manat pul verir. Molla İbrahim Xəlil icazə aldıqdan sonra bir müddət Xaçmaz dağlarında çadır qurub yaşayır. Hər tərəfdən pullu tacirlər onun yanına gəlirlər. Molla İbrahim Xəlil yanına saçlı-saqqallı bir dərviş alıb iksir ilə torpağı gümüşə döndərmək haqqında uydurmalar yayır, xalqı aldadır. Beləliklə, qısa bir müddət içərisində Molla İbrahim Xəlil var-dövlət sahibi olur. Mirzə Fətəli Axundov həyatdan alınmış bu əhvalat üzərində ölməz ədəbi surət və tip yaratmışdır. Yaxud Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında Nizami obrazı, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında Cahandar ağa, Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında Vaqif, Ağa Məhəmməd Şah Qacar obrazları və b. real həyatda yaşayan insanlar olduğu üçün prototip, yaxud proobrazlardır.

Tip – tipikləşdirmə yolu ilə yaradılır. Tipikləşdirmə – həyat hadisələrinin bir obraz üzərindəki fərdiləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş təsviridir. Yazıçı, əslində, tip yaratmaq üçün bir adamı əsas götürür, ona bənzər yüzlərcə adamdan aldığı yardımçı sifətlərlə onu tamamlayır. Bədii əsərdəki tip həyatdakının fotoqrafiyası deyil, yazıçı xəyalından keçmiş, fərdi xüsusiyyətlərlə verilmiş və ümumiləşdirilmiş tipdir. Bu bədii obrazlar yazıçının biliyi, sənətkarlığı, dünyagörüşü əsasında yaranmış surətlərdir.

Ədəbiyyatda tipiklik, yəni tipikləşdirmə sənətin əsas qanunlarından biridir. Tipikləşdirmə aşağıdakılarla əlaqədardır:

- yazıçının dünyagörüşü,
- həyata olan münasibəti,
- həyat məsələlərinə yanaşması,
- yazıçının həyat təcrübəsi.

Yazıçı tipikləşdirmə vasitəsilə irəli sürdüyü həyat məsələlərini özünəməxsus şəkildə həll etməyə çalışır. Tipikləşdirmənin 2 tərkibi var:

1. **Ümumiləşdirmə.** Bədii əsərə gətirilən həyat materialının yazıçı dünyagörüşü və həyat təcrübəsi ilə ümumiləşdirilərək verilməsi.
2. **Fərdiləşdirmə.** Bədii əsərə gətirilən həyat materialının öz fərdi cizgiləri ilə verilməsi [4, s. 106].

Əsl kamil obraz, xarakter ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmənin vəhdətindən formalaşır. Tipiklik fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmənin cəmi kimi təzahür edir. Tip yunanca “*tupos*” sözündən olub, mənası “*əks*”, “*örnek*”, “*nümunə*”, “*təcəssüm*” deməkdir. Hər dövrün özünəməxsus xarakter və tipləri olur. Realist ədəbiyyatın əsas şüarlarından biri – tipik hadisələrin tipik şəraitdə təsviridir. Bədii əsərlərdə obrazı tipikləşdirmək üçün bədii dildən istifadə edilir.

Hər bir tip xarakterdir, çünki fərdir. Lakin hər xarakter tip ola bilməz. Bunun üçün o xarakter bir surət kimi geniş formada oxuculara çatdırılmalıdır. Həm də hər personaj xarakter olmadığı kimi, hər xarakter də tip deyildir. Tip xarakterin yüksək formasıdır. V. Belinski yazır: “Tipiklik yaradıcılığın əsas qanunlarından biridir və onsuz yaradıcılıq yoxdur... “Yaradıcılıqda tip nədir? – insandır, adamlardır, şəxsiyyətdir, şəxsiyyətlərdir, yəni insanın elə təsvir edilməsidir ki, o öz varlığında... tam bir dəstə adamları təəcəssüm etdirsən”.

Lev Tolstoy deyirdi: “Tip yaratmaq üçün bir çox cinsli adamları müşahidə etmək lazımdır”. Məsələn, Axundovun “Hekayəti-Mərđi Xəsis” (“Hacı Qara” – U. Q.) komediyasının qəhrəmanı Hacı Qara məhdud, dar, yəni fərdi götürəndə Ağcabədi tacirinin xəsis xarakteridir. Geniş mənada isə xəsisliyin ümumiləşdirilmiş obrazı olduğu üçün tipdir. Bu obraz XIX əsr Azərbaycan şəraitinin tipik xəsis surətidir. Çünki onda ümumən bütün dünyadakı xəsislərə məxsus xüsusiyyətlər vardır. Yaxud “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” poemalarında Leyli, Şirin dar mənada sevən qadın obrazı, geniş mənada götürüləndə isə sevən qadınların ümumiləşmiş obrazı olduğu üçün tipdir. Məhəmmədhəsən əmi dar mənada sadələhv kəndçi xarakteri, geniş mənada isə XIX əsr kəndçilərinin ümumiləşmiş obrazıdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin qəhrəmanı Xudayar bəydir. Bu adamın çirkin simasında bir çox mənfi xüsusiyyətlər cəm olub. Özü də bunlar irsi deyil, ictimaidir. Yəni Xudayar bəy bunları ana bətnindən gətirməmiş,

mühitində, tərbiyədə kəsb etmişdir. O, yalançı, şəhvət düşkün, yaltaq, pula həris, zalımdır, hər şeydən əvvəl, zorakıdır. Onun aləmində dünyada hər şey güc yolu ilə əldə edilir... Xudayar bəy bütün işlərində zora əl atır, gücün yerimədiyi məqamda da çəkinmir, “görək nə çıxar” deyə zorakılığı təcrübə edir. Onun aləmində dünya zorbazorluq, güclülərin zəifləri əzib öz istəyini əldə etmək dünyasıdır. Onun fikrincə, yaşayış, “hünər” bundan ibarətdir... O, Məhəmməd həsən əminin eşşəyini zorla əlindən alır. Vəliqulunu ələ keçirir, qazıya zor ilə kəbin kəsdirir və s. Bütün bu xüsusiyyətlər Xudayar bəyi oxucunun gözü qarşısında zamanın ən alçaq, ən çirkin, eyni zamanda ən tipik bir kəndxuda obrazı canlandırır. Xudayar bəy xarakter kimi kobud, xalqa əziyyət verən, mədəniyyətsiz kəndxudadır. Bu onun fərdi xüsusiyyətidir. Həmçinin tip kimi götürəndə Xudayar bəyin timsalında onun kimi kobud, mədəniyyətsiz kəndxudaların ümumiləşmiş obrazını görürük.

Bədii yaradıcılıqda xəyal və fantaziya olmadan bədii obraz yaratmaq mümkün deyil. Belə ki, yazıçı həmin insanın xarakterində müşahidə etdiyi öz idealına uyğun gələn cəhətləri götürür, çatışmayan cəhətləri isə öz fantaziyası hesabına yaradır. Bədii əsərdə iştirak edən obrazların hamısı bədii obrazlardır. Yəni əsərdə iştirak edən əsas obrazdan tutmuş epizodik obrazlara qədər, mənfi və müsbət obrazların hamısı bədii obraz hesab edilir. Bədii obraz 2 yerə ayrılır:

1. Tarixi şəxsiyyətlər. Məsələn, Şah İsmayıl Xətai, Nadir şah, Ağa Məhəmməd Şah Qacar, Vaqif, Natəvan, Şeyx Xiyabani və bu kimi tarixi şəxsiyyətlər bədii əsərə yazıçı tərəfindən obraz kimi gətirilibsə, bu, bədii obrazdır. “Tarixçi tarixi gerçəkliyə, faktlara, yazıçı isə bədii təxəyyülünə əsaslandığı ideyaya söykənir” [4, s. 293].

2. Əgər yazıçının seçib ad verdiyi adi qəhrəmanlar əsərdə işlənsə, o zaman onlar bədii obrazlar hesab edilir. Məsələn: Xudayar bəy, Məhəmməd həsən əmi, Qurbanəli bəy və b. Bunlar da bədii obrazlardır, çünki bədii əsərdə işləniliblər. Göründüyü kimi, bədii obrazlar həm tarixi şəxsiyyətlər, həm də sənətkarın seçib ad verdiyi adi obrazlar ola bilər.

Bədii obrazı gözdən salan 2 cəhət var:

1. Həyatın kopya olunması.
2. Sənətkarın subyektiv düşüncələrinin obrazda əks etdirilməsi.

Bədii əsərin qəhrəmanı yazıçı ideyasını təbliğ edən surətdir. Hər bir əsərin birinci qəhrəmanı baş, əsas qəhrəmandır. O, yazıçının ideyasını təbliğ edir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində azad cəmiyyət haqqında düşüncələrini İsgəndər surəti, “Koroğlu” dastanında yerli feodallara və yadellilərə qarşı mübarizədə Koroğlu surəti, Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində Qacar istilasına qarşı mübarizədə, vətənin müdafiəsində Vaqif surəti baş qəhrəmanlardır. M. F. Axundovun “Hacı Qara” komedi-

yasında əsərin ideyasını, yəni xəsisliyi təbliğ etdiyi üçün əsas qəhrəman Hacı Qaradır. Hərçənd ki Heydər bəy Hacı Qaraya nisbətən qoçaq, mərd surətdir.

Sovet dönəmində bədii ədəbiyyata sinfi-ideoloji silah kimi baxan, onu sosializm-realizmin saxta ehkamları çərçivəsinə salan tənqidçi və nəzəriyyəçilər bədii surətləri, xarakterləri müsbət və mənfi qəhrəman olaraq 2 yerə bölmüşdülər.

1. *Müsbət surətlər*: Sovet ideologiyasının tələblərini təbliğ edən qəhrəmanlar.

2. *Mənfi surətlər*: Sovet rejiminə zidd, öz soykökünə, türk əslinə, milli keçmişə, xalq həyatına, islami dəyərlərə bağlı surətlər, yəni bəylər və xanlar. Məsələn, Səməd Vurğunun “Komsomol” poeməsindəki Gəray bəy, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında Cahandar ağa, Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım” romanında Kərbəlayi İsmayıl belə qəhrəmanlara nümunə ola bilər. Bunlar, əslində, xalq mənəviyyatından su içmiş, milli varlığımızın qeyrət və təəssübünü çəkən milli xarakterlərdir. Surətlər aşağıdakı qruplara bölünür:

1. *Əsas surətlər*: Əsərdə fəal iştirak edən, süjet xətti ilə möhkəm bağlı olan, münaqişənin inkişafında, yaxud həllində başlıca rol oynayan şəxs *əsas surət* adlanır. Əsas surətlər I, II, III dərəcəli, bəzən də IV dərəcəli olur. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeməsində Xosrov, Şirin, Fərhad əsas surətlərdir. Əsas surət xarakterlərin açılmasında rolu ilə müəyyən edilir. Bəzən əsərdə gözə o qədər də görünməyən bir surət əsərin ideyasının açılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsində Kəblə Qasım nökdir. Lakin o, Qurbanəli bəyin yaltaqlığını, vəzifə sahiblərinin qarşısında diz çöküb özündən kiçiklərin yanında əjdahaya dönməsini göstərən yaddaqalan əsas surətdir. “Əsas surət” ilə “müsbət surət” anlayışları bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Əsas surət müsbət olduğu kimi, mənfi də ola bilər. Məsələn, Süleyman Rəhimovun “Mehman” povestində Şəhla xanım, Qaloş mənfi olmaqla yanaşı, həm də əsərin əsas surətləridir.

2. *Epizodik surətlər*: Əsərin mərkəzi xətti ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan, hadisələrin inkişafına ciddi təsir göstərməyən və oxucu tərəfindən nəzərə çarpmayan obraz *epizodik surət* adlanır. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeməsində Şapur, Büzürgümid, Məhinbanu, Şiruyyə epizodik surətlərdir. Yaxud Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasında Hacı Həsənin qaravaşı Zeynəbə əsərin ancaq bir yerində rast gəlinir. M. F. Axundovun “Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində Şeyx Salah ancaq əvvəlki məclisdə iştirak edir, hadisələrin inkişafında özünü göstərmir, “Hacı Qara” əsərində isə Qəhrəman və Karapet epizodik surətlərdir. Bu obrazlar əsərin ancaq bir pərdəsində iştirak edirlər.

3. *Əşya surətləri*: Bədii əsərlərdə qeyri-insani varlıqların, yəni ev, məişət avadanlıqlarının və s. iştirak etdiyi surətlər *əşya surətləri* adlanır. Əşya surəti bədii əsər-

də insan həyatında onunla əlaqədar hadisələrə tabe edilir. Məsələn: Süleyman Sani Axundovun “Qaraca qız” hekayəsində “Ağalığ evi”nin təsviri, “Koroğlu” dastanında Misri qılınc, Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında “Xavərnəq” qəsri, Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində Xudayar bəyin ev əşyalarının təsviri və s. Deməli, bədii əsərdə insan və təbiət obrazlarından başqa (heyvanlar, fəsilələr və s. çıxmaqla) qalan obrazlar, yəni ev, qab-qacaq, qəsr, otaq və s. əşya surətləri adlanır.

4. *Yardımcı surətlər*: Bədii əsərlərdə əşya surətlərindən başqa, heyvan surətləri də iştirak edir ki, bunlara *yardımcı surətlər* deyilir. Bədii əsərlərdə atlar, itlər, quşlar yardımcı qüvvələr rolunda iştirak etdiyi üçün yardımcı surətlərdir. Xalq dastan və nağıllarında belə yardımcı surətlər çoxluq təşkil edir. Məsələn: Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində Şəbdiz, Gülgün atları, “Koroğlu” dastanında Qırat, Dürat, “Məlikməmməd” nağılında aslan, quş, at, “Qaçaq Nəbi” dastanında Bozat, A. Şaiqin “Köç” hekayəsində Qızıl it və s.

Bədii əsərlərdə *portret* əsərdə surətin xarici görkəminin və daxili keyfiyyətlərinin sözlə ifadəsidir. Yazıçı bədii əsərdə portret yaradarkən surətin danışq tərzini, davranışını, rəftarını təsvir etməklə yanaşı, xarici görkəmi – boyu, bədən quruluşu, rəngi, üz cizgiləri, geyimi haqqında məlumat verir. Həmin əlamətlərin köməyi ilə yazıçı bu və ya başqa surəti oxucunun nəzərinə çatdırır. Deməli, yazıçı sözlə surətin şəklini çəkir, beləliklə, bədii portret yaradır. Məsələn, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində C. Məmmədquluzadə Xudayar bəy surətinin xarici görkəmini sözlə belə təsvir edir: “Xudayar bəyin ancaq 37 – 38 sinni olar, artıq olmaz, bəlkə, əskik ola. Boyu uca, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağı basır gözünün üstünə. Papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Bunlar hamısı ötər, Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var əyri. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burnu əyridir. Amma Xudayar bəyin burnu pis əyridir. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib, sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana...”. Bu parçanı oxuduqca Xudayar bəyin portreti göz önündə canlanır.

Yazıçı tərəfindən yaradılan portret obrazın dərk olunmasında və ona münasibət bildirilməsində mühüm rol oynayır. Portret oxucuda surətə ya rəğbət, ya da nifrət hissi yaradır. Xudayar bəyin yazıçı tərəfindən yaradılan portreti oxucuda ona qarşı mənfi münasibət formalaşdırır. Məsələn, Nəriman Nərimanov “Bahadır və Sona” romanında troykaçı Novruzun portretini aşağıdakı kimi təsvir edir: “Novruz 30 yaşında, gödəkboy, canlı oğlan idi. Üzündə gözə sataşan bir eybi yox idi. Ancaq üzünün çopuru, gözlərinin pişik gözlərinə bənzəməyi, burnunun nəhayətdə böyük deşikləri, qulaqlarının göz

yarpağı kimi sallanması insanın nəzərini bir az məşğul edirdi” [6, s. 207]. Cəfər Cabbarlının “Firuzə” hekayəsində isə Firuzənin portretinə diqqət edək: “O, gözəl, girdəşifət bir qız idi, şərqli qızlarına məxsus qara, dərin, atəşin gözləri, qələmlə çəkilmiş kimi qaşları, incə dodaqları var idi” [5, s. 208]. Yazıçı sözün qüdrətilə yaratdığı surətin portretini çəkir. Bu zaman surətin yaşı, xarici görkəmi, daxili xüsusiyyətləri və s. təsvir edilir.

Rafiq Yusifoğluya əsaslanaraq deyə bilərik ki, bədii portret obrazların fərdiləşdirilməsində, xarakterlərin hərtərəfli açılmasında, onların daxili dünyasının bədii əksində mühüm rol oynayan sənətkarlıq komponentlərindən biridir. Rəssamlıqdakı və bədii ədəbiyyatdakı portret anlayışları mahiyyətə bir-birinə yaxındır. Belə ki, onların hər ikisində ön planda insanın zahiri görkəminin təsviri dayanır. Əgər rəssam ayrı-ayrı rəng və onların çalarlarından istifadə edərsə, yazıçı xarakterik detallardan, təşbeh, epitet və s. kimi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir. Məsələn, Hüseyn Cavidin “Azər” poeməsindən Şəmsanın portreti:

Adı Şəmsa, füsunlu bir xilqət,
Saçır ətrafa həp qürur, əzəmət...
O baxışlarda bir qığılıcı var,
Hanki bir qəlbə əks edərsə yaxar... [6, s. 203]

Bədii portret fərdiləşdirmə vasitəsidir. Fərdiləşdirmə isə tipikləşdirmə ilə bərabər xarakter yaradıcılığında olduqca mühüm vasitədir. İnsanın zahiri görkəmini bütün xırdalığlarına qədər əks etdirmək hələ portretin tamlığına zəmanət vermir. Əsas məsələ zahiri görkəmin təsviri ilə qəhrəmanın daxili aləmini, onun xarakterini açmaqdır. Bədii portret həm fotosurət, həm də daxili keyfiyyətdir. Məsələn, Səməd Vurğunun “Üsyan” poeməsində Elxanın portretinə nəzər salaq:

Bu da Elxandır – kəndin ağası,
Əynində vəznəli, yaşıl çuxası.
Gözünün üstündə buxara papaq,
Əntərə bənzəyir o kor yapalaq.
Gözləri gömgöydür, sifəti sarı,
Bozarmış üzünün sıx çopurları [6, s. 204].

Portret yaradıcılığında geyimin təsviri əsas rol oynayır. Bədii portretin özündə də tarixilik vardır. Məsələn, Məmməd Rahimin “Natəvan” poeməsində da Natəvanın geyimi XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan qadınlarının xarakterik geyimidir. Həmçinin Molla Pənah Vaqifin “Pəri” qoşması da portretə gözəl nümunədir:

Boyun sürəhidir, bədənin büllur,
Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!

Yazıçı portreti yaradarkən hansı əhvali-ruhiyyədə olursa, həmin portret və surətlər də eyni əhvalda olur. Bu əhvali-ruhiyyə şən vəziyyəti, nigarançılığı, məyusluğu və s. əks etdirir.

Portret yaratmanın yolları

1. Sənətkarın öz dili ilə təsvir edilən portret: Üslub fərdiyyətindən asılı olaraq, hər bir sənətkarın özünəməxsus portret yaratmaq üsulları vardır. Portret vasitəsilə yazıçı qəhrəmanların psixoloji vəziyyətini açmağa bilər. Məsələn, Rəsul Rza “Xalq müəllimi” poemasında “Müəllim dayanmışdı qəm heykəli kimi” misraları ilə evi nadanlar tərəfindən yandırılmış müəllimin bədii portretini canlandırmışdı. Səhəri gün müəllim dərəcə vaxtında gəlsə də, onun zahiri görkəmində baş verən dəyişiklik daxilindəki əzab-əziyyətin, iztirabların ifadəçisinə çevrilir:

Rəngi bir az qaçmış,
gözləri qızarmışdı.
Qaşları elə bil
dəyişmişdi yerini.
Səsi də elə bil
Sınıq parçalardan calanmışdı.
Alt dodağı qançır idi,
Ortadan parçalanmışdı [6, s. 205].

2. Bədii əsərdəki bədii obrazın dili ilə təsvir edilən portret: Məlumdur ki, yazıçı təsvir etdiyi tiplər arasında yaratdığı portretlərdə tiplərin xarici görünüşü ilə yanaşı, onların daxili portretini də, yəni psixoloji xüsusiyyətlərini də təsvir edir. Portretin daxili xüsusiyyətləri çox vaxt həmin obrazın özünün dili ilə açılır. Daxili portret – tipin psixoloji xüsusiyyətidir. Tipin daxili portretini yaratmaqda Mirzə Ələkbər Sabir əsl ustad idi. Onun tipləri öz müasirləri idi. Sabir kapitalistlər, sahibkarlar tərəfindən istismar olunan fəhlələrin və onlara olan münasibətlərin portretini sahibkarların özlərinin monoloqu ilə belə ifadə etmişdir:

Fəhlə, mənə bir söylə, nədən hörmətin olsun?
Axır nə səbəb söz deməyə qüdrətin olsun?
Əl çək, bala, dövlətliyə xidmətin olsun,

Az-çox sənə verdiklərinə minnətin olsun!..
Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir imdi,
Fəhlə də özün daxili-insan edir imdi [5, s. 116].

Yaxud Sabirin “Qəmə möhnət füzun oldu”, “Füzuliyə bənzətməyə” və s. satiralarında Məhəmmədəli şahın dilindən öz portreti cızılmışdır. Sabirin “Mən şahı-qəvişövkətəm” satirasına nəzər salaq:

Mən şahı-qəvişövkətəm, İran özümündür!
İran özümün, Rey, Təbəristan özümündür!
Abad ola, ya qalsa da viran, özümündür!
Qanuni əsası nədi, fərman özümündür!
Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür!

İranlı deyil, cümlə bilir Məndəliyəm mən,
Gürgani-cəfavü sitəmin çəngəliyəm mən,
İranlıların başlarının əngəliyəm mən,
Sorrəm, içərəm qanlarını – çün zəliyəm mən,
Laşə özümün, ət özümün, qan özümündür!
Şövkət özümün, fəxr özümün, şan özümündür [5, s. 121].

Bədii əsərdə müəyyən bir yerin, ölkənin təsvirinə, sözlə şəklinin çəkilməsinə *peyzaj* deyilir. Peyzaj fransız sözü olub, “*ölkə*”, “*məkan*”, “*yer*” mənasını ifadə edir. Söz sənətkarı peyzajı məqsədsiz, ancaq gözəllik xatirinə yaratmır. Belə ki, bədii əsərdə yaradılan peyzaj insan obrazını tamamlayır. Ona görə də sənətkar öz qəhrəmanının xarakterini, onun bədii zövqünü, arzu və istəklərini təbiət təsviri vasitəsilə təqdim edir. Surətin psixologiyası ilə təbiət mənzərələri həm uyğun, həm də bədii təzad şəklində verilə bilər. Bunun necə verilməsi də yazıçının özündən, onun təsvir etdiyi hadisələrə münasibətindən asılıdır. Ona görə də peyzaj bədii əsərin məzmunu, ideyası ilə yaxından bağlı olur. Peyzaja nəinki lirik əsərlərdə, hətta epik əsərlərdə də rast gəlmək mümkündür. Aşıq Ələsgərin “Dağlar” şeiri, Səməd Vurğunun “Dağlar” şeiri, Şah İsmayıl Xətəinin “Bahariyyə” məsnəvisi, Nizami Gəncəvinin “Bərdənin tərifü” məsnəvisi və s. peyzaja aid gözəl nümunələr hesab edilə bilər. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poeməsindən “Bahariyyə” məsnəvisində təsvir edilən peyzaj:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,

Eşq odu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbayı-xızrpuşan,
Cümlə dilə gəldi-ləbxamuşan...

Yaxud Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasında Bərdənin təsvirini belə verir:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir,
İyulda dağları lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
Yaşıl meşələri cənnətə bənzər,
Şən ətəklərinə bağlanmış kövsər.

Nəticə

Göründüyü kimi, surət – xarakter – tip surətin keçdiyi inkişaf yoludur. Bunlar öz səciyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Bütün tiplər surət olduğu halda, bütün surətlər tip ola bilməz. Yaradıcılıq prosesində surətlər mənə cəhətdən 2 yerə ayrılır:

1. Surətlərin dar mənası – xarakteri əmələ gətirir.
2. Surətlərin geniş mənası – tipikləşdirməni əmələ gətirir.

Həmçinin bədii əsər həyatın özünəməxsus surətidir. Sənətkar yaratdığı surətin ən xırda cəhətlərinə qədər əhəmiyyət verməlidir. Yalnız bunun nəticəsində canlı və həqiqi surət yarana bilər. Bədii əsərdə surət dedikdə, müəyyən şəxslər nəzərdə tutulur. Bədii əsərlərdəki surətləri (obrazları – U. Q.), əsasən, 4 yerə bölürlər:

- 1) insan surətləri,
- 2) heyvan surətləri,
- 3) əşya surətləri,
- 4) təbiət surətləri.

Bədii əsərlərdə insanların yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühit obrazlar vasitəsilə təsvir olunur. Obraz o zaman oxuculara təsir göstərə bilər ki, o, həqiqi və inandırıcı olsun. Canlandırılan obrazlar yazıçının təəssüratını, fikrini, hiss-həyəcanını, əhvali-ruhiyyəsini ifadə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev X. (2008). Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, Elm və təhsil. 414 s.
2. Mir Cəlil, Xəlilov P. (2005). Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Çarşıoğlu. 312 s.
3. Əliyev M. (2000). Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı, 480 s.
4. Mustafayev M. (2021). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 436 s.
5. Şəmsizadə N. (2012). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı. 316 s.
6. Qəhrəmanova U. (2015). M. Ə. Sabir və klassik irsi. F. ü. f. d. dissertasiyası. Bakı.
7. Yusifoğlu R. (2001). Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Sabah. 701 s.